

DİLİN DOĞAL YAPISI SARF KURALLARININ ÖNÜNDE GELİR*

Yazar: Mustafa Ali el-Cûzû**
Çeviren: Yusuf DOĞAN***

Doktora tez danışmanlığını yaptığım bir kız öğrenciye “*Tezin başındaki giriş anlamına ‘مدخل’ (medhal) kelimesinin başındaki mîmi (mudhal şeklinde) niçin dammeledin?*” diye sordum. O da beni susturmak istercesine “*Çünkü Kur’an’da da bu şekilde gelmiştir!*” şeklinde cevap verdi. Belki de o benim İslam’a yabancı biri olduğumu zannetmişti. Ben de onu kibarca uyardım ve yaptığı zorlamayı açıkladım.

Gerçek şu ki, bazıları, açıkça, kelime türetilirken ya da kelimenin kökenini belirlerken aşırı zorlamalı yorumlara gitmek ve sarf kaidelerini, dilin değil, tam aksine, dili sarf kaidelerinin hizmetçisi olarak görmek eğilimindedir. Örneğin, üçlü yalın fiiller hariç tüm fiillerin ism-i mekânının, ism-i mef’ûl vezninde türetileceği herkesçe bilinen sarf kurallarından biridir. Buna göre دَخَرَج (dehrraca) fiilinin ism-i mekânı مُدَخَّرَج (mudahrac) ve مَزَّقَ (mezzeka) fiilinin ism-i mekânı مُمَزَّق (mumazzak) şeklinde olacaktır. Bu kural, çoğu dilciyi, üçten fazla harf içeren dört ve beş harfli fiillerden türetilen ism-i mekânlarının türetiminde farklı yorumlar ortaya koymaya zorlanmıştır. Fakat kaideden daha güçlü şeylerin olacağı gerçeği, onların dikkatlerinden kaçmıştır ki, bu dilin doğal yapısıdır. Bu gerçekten yola çıkan İbn Cinnî (ö. 392/1002), dört harfli fiillerden ism-i mekânın az sayıda olduğunu gözlemlemiş; beş harfli fiillerin ism-i mekânlarını çok az ol-

* Bu kısa makale, el-‘Arabî Dergisi’inde (sy. 623, Kuveyt, Ekim 2010, s. 64-65) “Tabî’atı’l-luğa tetekaddum ‘alâ kavîd’i’s-şarf” orijinal adıyla yayınlanmıştır.

** Dr., Lübnanlı bir akademisyen

*** Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâğatı Öğretim Üyesi.

duğu için hiç zikretmemiştir. Biz ise çoğu zaman hemze ile yapılan ziyadeli fiillerden *ism-i zaman ve mekânların*, genellikle üçlü yalın fiillerin aslına çevorilerek yapıldığı kanaatindeyiz.

Üçlü yalın fiillerin dışındaki isimlerden türetilen *ism-i mekânların* az olmasının *birinci sebebi*, harf sayısında iktisada gidilmesi ve kelimenin uzatılmasının çirkin görülmesidir. Nitekim Araplar, zorunluluk dışında bu yola başvurmama eğilimindedirler. Bu sebeple bazen masdar yerine daha kısa olduğu için *ism-i masdar* kullanmayı tercih ederler. Örneğin, mazi+masdar çekiminde تَوَضَّأَ (tevađđu ') masdarı yerine *ism-i masdarı* وَضُوءَ (vuđđu ') kullanarak تَوَضَّأَ وَضُوءًا (tevedđea vuđđu 'en = abdest aldı) şeklinde söylerler. Arapların, hazif (eksiltme) vb. yolla yapılan icaz türlerini tercih etmesi de bundan (sözü uzatmaktan) kaçınmak amacıyla. İkinci sebebi ise karışıklıktan kaçınmak içindir. Çünkü üçlü yalın olmayan bir fiilin *ism-i mekânı*, aynı vezinde gelen diğer iki yapıyla; *ism-i mef'ûl* ve *masdar-ı mîmî* ile karışacaktır. Nitekim diltelerin مُخْرَجٍ (muħrec), مُنْخَلٍ (mudħal) gibi *ism-i mef'ûl* vezninde üçlü yalın fiillerden türetilmiş isimlerin *masdar-ı mîmî* mi yoksa *ism-i mekân* mı olduğu konusunda görüş ayrılığına düştüklerini ve bu gibi durumlarda bunların *masdar* olmasını, *ism-i mekân* olmasına tercih ettiklerini görüyoruz. Oysa üçlü yalın fiillerden türetilen *ism-i mekânlar*, genellikle مَفْعَلٍ (mef'al), bazen de مَفْعِلٍ (mef'il) vezinlerinden geldiği için hemen hemen sadece *masdar-ı mîmî* ile karışabilir. Bununla birlikte üçlü yalın fiillerin *masdar-ı mîmî* ve *ism-i mekân* birbirlerinden farklıdır. Örneğin sadece وَعَدَ gibi misâl vâvî fiillerin *masdar-ı mîmî* مَفْعِلٍ (mef'il) vezninde gelir. Oysa muzari çekiminde aynel fiili مَكْسُورٍ (kesralı) olduğu sürece tüm sahîh ve vavî ya da yâi olsun mu'tel fiillerin *ism-i mekânı*, bu vezninde gelmektedir.

Hemze ile yapılan ziyadeli fiillerin *ism-i zaman ve mekânların* – üçlü harfli yalın kullanımı farazî olarak kullanılmasa bile- genellikle –ya da mezîd fiille anlam ilişkisi zayıf olduğu hallerde- yalın aslına döndürülmesi gerektiği kanaatimize şahitler çoktur. Örneğin Araplar, "ikamet edilen yer" ifadesi için مَقَامٍ مَفْعَلٍ (maķâm) kelimesini kullanırlar. Bu kelime, hemze ziyadeli bir fiil olan أَقَامَ (eķâme) fiilinden değil, üç harfli قَامَ (ķâme) fiilinden türemiştir. "Ayağa kalkmak" ve "ikamet etmek" birbirinden farklı şeylerdir. مُقَامٍ (muķâm) kelimesi ise *ism-i mekân* değil, "ikâmet etmek" anlamında *masdar-ı mîmî*dir. Yine (fener kulesi ve minare anlamına gelen) مَنَارٍ (menâr) ve مَنَارَةٌ (menâre) kelimeleri نَارٍ (nâre) fiilinden *ism-i mekân* olup sözlüklerde zikredilse bile Arapçada bu şekilde (üçlü yalın

أَنَارَ fiilinden) gelmesinin delili yoktur. Bu iki kelime dörtlü ziyadeli أَنَارَ (enâre) fiilinden türemiştir. Araplar bu fiilden hiçbir şekilde مَنَارَ (munâr) şeklinde ism-i mekân türetmemişlerdir. Aynı şekilde (yatak anlamına gelen) مَضَجَ (madca‘) kelimesi de kullanılmayan ضَجَّ (dace‘a) fiilinden ism-i mekândır. Kullanılan fiiller ise اِضْطَجَّ (idţace‘a), اَضْجَعَ (eđce‘a) ve ضَاجَعَ (ďaće‘a)dır. Fakat Araplar bu fiillerden ism-i mekân olarak مُضْطَجَّ (muđţaca‘), مُضْجَعَ (muđca‘), مُضْجَاعَ (muđăca‘) kelimelerini kullanmamışlardır.

Üçlü yalın fiillerin aslının (ism-i mekân türetilmesinde) kullanıldığından Araplar da bu fiillerden ism-i mekân türetmişler ve uygulamayı hemze ile ziyadeli fiillere kadar genişleterek uygulamışlardır. Örneğin oyun alanı için لَعِبَ (le‘ibe) fiilinden مَلْعَبَ (mel‘ab) türetmişlerdir. Aynı zamanda bu kelime مَلْعَبَةٌ (mulâ‘abe) yani birlikte oyun oynanan alan manasındadır. Çünkü oyun çoğu zaman isteslişi (müşareketi) gerektirir. Bununla birlikte Araplar ism-i mekân olarak oyun alanı için kesinlikle مَلْعَبَةٌ (mulâ‘abe)yi türetmemişler; her halükarda مَلْعَبَ (mel‘abi) kullanmışlardır. Bir diğer örnek ise مَنَحَلَ (medhal) kelimesi olup نَحَلَ (dehale) fiilinden ism-i mekândır. Aynı zamanda Araplar kaideyi genişleterek اَنْحَلَ (edhale) fiilinden de مَنَحَلَ (medhal) şeklinde ism-i mekân türetmişlerdir. Bu kelimeyi de öğrencilerin zorla okula girdirildiği yeri ifade ederken مَنَحَلَ المَنْزِلَةَ (medhale'l-medrese) şeklinde ifade etmişlerdir. Fakat المُنْحَلَّ (el-mudhal), المُنْحَرَجَ (el-muħrec) ve المُنْزَلَ (el-munzel) kelimeleri ise aşağıdaki ayetlerde olduğu gibi اِنْحَالَ (idhâl = dahil edilmek), اِخْرَاجَ (iħrâc = çıkarmak), ve اِنْزَالَ (inzâl = indirmek) anlamlarında masdar-ı mîmîdirler. İlgili ayetler: " وَقَالَ رَبِّ اِنْحَلِنِي مِنْحَلِّ صِدْقٍ وَاخْرَجْنِي مِنْحَرَجِ صِدْقٍ = Şöyle de: Rabbim! Gireceğim yere dürüstlükle girmemi sağla; çıkacağım yerden de dürüstlükle çıkmamı sağla!"¹ " وَقَالَ رَبِّ " وَنُنْحَلِكُمْ مِنْحَلًا كَرِيمًا " = ...sizi onurlu bir girişle (cennete) girdiririz."² " اَنْزَلْنِي مِنْزَلًا مَبَارَكًا = Ve de ki: Rabbim, beni kutlulukla indir.)³ Bu kural⁴ tabi olarak şeddeli yapılan yani tef'îl formunda gelen fiillerin dışında kalan özellikle varsayımsal bile olsa üçlü aslı olmayan fiiller için geçerlidir. Örneğin türetim kurallarına tabi olan صَلَّى (sallâ) fiilinin ism-i mekânı ism-i mef'ûl vezninde مَصَلًى (muşallâ = namaz kılınan yer) şeklinde ifade edilir. Benzer kural مُسْتَقَرًّا (mustaħar = durulan/kalınan/ikamet edilen yer) kelimesi gibi istif'âl formunda; ayrıca infi'âl, ifti'âl ve tefe'ul formunda

¹ İsrâ, 17/80.

² Nisâ, 4/31.

³ Mü'minûn, 23/29.

⁴ Ziyadeli fiillerden ism-i mekân ve zamanın, ism-i mefûl vezninde gelme kuralı (çevirenin notu).

formundan; ayrıca infi'âl, ifti'âl ve tefe'ul formunda gelen fiilleri de içerir. Ancak bunlardan (fiillerden) ism-i mekânın türetimi azdır.

Bu bağlamda yeni bir yaklaşım (olduğunu belirtmekte fayda) var: Araplar muhtemelen if'âl formunda gelen ism-i mekânları مَفْعِل (mef'il) formunda türetimini yapmış olabilirler. Sanki fiil-i muzarinin aynel fiilindeki kesrayı dikkate alarak مَشْرَق (meşriq) kelimesinde olduğu gibi aynel fiilindeki harfi kesra olarak bırakmışlar. Örneğin المَشْرَق (el-meşriq), أَشْرَقَ (eşraqa) ve المَوْقِدَ (el-mevqid) ise أَوْقَدَ (evkade) ziyadeli fiillerinden ism-i mekândırlar. Bu kelimelerin türeyebileceği شَرَقَ (şeraqa) ve وَقَدَ (veqade) üçlü fiillerinin, ziyadeli أَشْرَقَ (eşraqa) ve أَوْقَدَ (evkade) fiillerinin anlamlarını taşıdıklarına dair sözlüklerde herhangi bir şahit de yoktur. Aksine Araplar, "su boğazına kaçmak, su boğazını tıkamak" anlamına üçlü يَشْرَقُ (yeşraqu) fiilini ayırmak için "ortaya çıkmak, ışığı doğmak" anlamına gelen يَشْرُقُ (yuşriku) fiilinin aynel fiilini kesralamaya meyletmişlerdir.

Netice olarak ism-i mekân her zaman aynı kökten gelen fiillerden ziyade somut isimlerden de türeyebildiği bilinmektedir. Örneğin "çok ağaçlı yer" anlamına gelen المَشَجَر (el-meşcar) ism-i mekânı العِشْرَج (eş-şecer = ağaçlar) isminden ve "arslanı bol yer" anlamına gelen المَأْسَدَة (el-measede) kelimesi de أَسَد (esed = aslan) isminden türemiş olup شَجَرَ (şecera) ve أَسَدًا (esede) fiillerinden türememişlerdir. Aynı şekilde dilimize yeni giren المقَهَى (el-maḫḫâ = kahvehane) ism-i mekânı da القَهْوَة (el-ḫahve = kahve) isminde türemiş ve türeyebileceği bir fiil de yoktur. Bu görüşleri, Lisânu'l-'Arab sözlüğünde geçen ve "dezenfekte edilmiş/güzel koku ile tütsülenmiş elbise" anlamına gelen المَجْمَر (el-mucmere)nin أَجْمَرَ (ecmera) fiilinden türemesi de desteklemektedir.⁵ Aynı şekilde yâ'sız nisbet manası veren رَمَال (rammâl = kum falına bakan) ve نَحَّاس (naḥḥâs = bakırcı/bakar satan/bakır işleyen) kelimeleri de النُّحَّاس (en-nuḥḥâs) ve الرَّمَل (er-remel) isimlerinden türemiş; رَمَلَ (remele) ve نَحَّسَ (neḥase) fiillerinden türememişlerdir. Benzer şekilde تَامِر (tâmir = hurması olan/hurması çok olan kişi/hurmacı) ve لَابِن (lâbin = sütü çok olan/sütçü) kelimeleri de التَّمْر (et-temr = hurma) ve اللِّبْن (el-leben = süt) isimlerinden gelmişlerdir.

Bu (ism-i mekânın isim kökünden gelmesi ilgili) kurala المَتَّحَف (el-methaf = müze) kelimesini de kıyas edebiliriz. Kelime التُّحْفَة (et-tuḥfe) kökünden gelmiştir. Dilcilere göre aslı وَحْفَة (vuḥfe) idi ve vav, tâ'ya döndürülerek تُحْفَة (tuḥfe) oldu. Bu durumda türediği fiilin وَحَفَ (vehafe) fiili olması gerekirdi. Fakat bu fiilin (bağışlanan kıymetli eserlerle müze anla-

⁵ İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, Dâru Şâder, Beyrut 1410/990, IV, 45.

sı gerekirdi. Fakat bu fiilin (bağışlanan kıymetli eserlerle müze anlamını ifade edecek şekilde) أَهْدَى طَرَفَةً (*ehdâ ṭurfe*) anlamı yoktur. İster bir fiile ister bir isme isnad edelim kıyasa göre ism-i mekân مَثْفٌ (*methâf*)tir. Genellikle dil kurallarına aykırı olması sebebiyle المَثْفُ (*el-muthâf*)ın mîmin zammesi ile okunabilmesi için türetme kuralının zorlanması doğru olmaz. Çünkü kullanılsa bile üçlü fiilden türemiş olabilir. Fakat ziyadeliden türemiş olması güzel kabul edilebilir. Arap Dil Enstitüsü المَثْفُ (*el-methâf*) kelimesinin mîmine fethayı koymayı kabul etmiş, ancak çoğulunda da mîmin fetha olmasına işaret etmek istememiştir ki, doğrusu de budur. Belki bu şekilde (yani çoğulunda de fethalı) okuma, doğru kabul edilmiştir.

Özet olarak ism-i zaman ve mekânı, if âl formundan türetilmeleri konusunda Arapların üçlü fiiller üzerine ziyadeli diğer fiiller ise varsayımsal bile olsa çoğu zaman üçlü asıllarına çevirdikleri veya somut isimlerden türetilenlerin ise üçlülere kıyas ettikleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla مَنَحَلَ (*medhal*)in çoğulu مَنَاحِلَ (*medâhil*) ve مَثْفٌ (*methâf*)in çoğulu مَثَافٍ (*metâhif*) şeklinde mimlerin fethasıyla, söylenmesi güzeldir. Aynı kelimelerin mîmin zammesiyle مَنَحَلَ (*mudhal*)in çoğulunun مَنَحَلَاتٍ (*mudhalât*) ve مَثْفٌ (*muthâf*)in çoğulu ise مَثْفَاتٍ (*muthâfât*) şeklinde söylenmesi hoş değildir. Fakat masdar-ı mîmîleri yapılmak istendiğinde mîmin zammesiyle okunabilir.